

Новиков А. О.

доктор філологічних наук, професор
Глухівський національний педагогічний
університет імені Олександра Довженка

ДРАМА І. КАРПЕНКА-КАРОГО «МАЗЕПА» НА ТЛІ ЛІТЕРАТУРНОГО Й СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ ХІХ СТ.

У статті робиться порівняльний аналіз драми І. Карпенка-Карого «Мазепа» з поемами О. Пушкіна «Полтава» і К. Рилєєва «Войнаровский». Обґрунтовується, що за сюжетом пушкінської «Полтави» український драматург написав новий оригінальний твір, в якому створив, по суті, два образи центрального героя (образ Мазепи-людини й образ Мазепи-політика), які до певної міри протиставляються одне одному.

Ключові слова: Пушкін, «Полтава», Рилєєв, «Войнаровский», Мазепа, ідеали свободи.

В статье делается сопоставительный анализ драмы И. Карпенка-Карого «Мазепа» с поемами А. Пушкина «Полтава» и К. 78

Рылеева «Войнаровский». Обосновывается, что на основе сюжета пушкинской «Полтавы» украинский драматург написал новое оригинальное произведение, в котором создал, по сути, два образа центрального героя (образ Мазепы-человека и образ Мазепы-политика), которые в какой-то мере противопоставляются друг другу.

Ключевые слова: Пушкин, «Полтава», Рылеев, «Войнаровский», Мазепа, идеалы свободы.

The article deals with the comparative analysis of drama I. Karpenko-Kary «Mazepa» with the poems by O. Pushkin «Poltava» and K. Ryleev «Wojnarowskiy». It is argued that using the plot of Pushkin's «Poltava», Ukrainian playwright wrote a new original work, which has created two images of the Central character (the image of Mazepa-man and the image of Mazepa-policy), which to some extent opposed to each other.

Key words: Pushkin, «Poltava», Ryleev, «Wojnarowskiy», Mazepa, the freedom's ideals.

Наприкінці ХІХ століття, коли український професійний театр, попри постійні обмеження і утиски національної культури з боку російського самодержавства, став набирати все більше обертів, виникла нагальна потреба в поповненні його репертуару. У розпорядженні тогочасної української сцени було, по суті, всього кілька високохудожніх п'єс. Серед них – «Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник», «Назар Стодоля», «Сватання на Гончарівці», «Шельменко-денщик», «Запорожець за Дунаєм» та ще кілька творів сучасних авторів (в основному Кропивницького і Старицького). Неймовірні труднощі на шляху до цієї мети полягали насамперед у тому, що українські митці не могли скористатися творами зарубіжної чи навіть російської класичної драматургії

(наприклад, Шекспіра, Мольєра, Бомарше, Грибоедова, Пушкіна, Гоголя), оскільки ставити їх українською мовою було заборонено. Відтак молодий український театр мав самотужки долати проблеми, які європейські театри вирішували протягом кількох століть спільними зусиллями.

Цілком закономірно, що в умовах гострого репертуарного голоду національні письменники вбачають своє покликання у створенні відповідних драматургічних творів на матеріалі української дійсності. За перо беруться насамперед провідні діячі українського професійного театру, видатні драматурги М. Кропивницький, М. Старицький, І. Карпенко-Карий, які не тільки активно створюють оригінальні п'єси, а й пристосовують для потреб національної сцени твори інших письменників. Формально це не підлягало забороні і давало можливість хоч якось зарадити тому тяжкому становищу, в якому опинилась українська культура. Як слушно зауважує П. Хропко, створені в інсценізаціях Кропивницького та інших авторів *«яскраві повнокровні характери ставали естетичною нормою і для оригінальних п'єс...»* [Хропко 1978:53].

Однією з найцікавіших у цьому контексті бачиться історична драма-переробка Карпенка-Карого «Мазепа» (1896), створена за сюжетом поеми О. Пушкіна «Полтава». Прикметно, що своє авторство драматург з невідомих причин сховавав за псевдонімом Тугай. Відтак належність твору Карпенку-Карому достеменно вдалося встановити лише у 90-х роках минулого століття завдяки зусиллям тодішнього директора заповідника-музею «Хутір Надія» Миколи Хомандюка [Мороз 2006 : 667].

Постать ексцентричного українського гетьмана постійно приваблювала майстрів художнього слова, оскільки все його життя було наповнене неймовірними пригодами. Притому не тільки в молоді роки, а і в похилому віці. Чого вартий хоча б останній кульбіт, націлений на розрив з Петром І, чи любовний роман зі своєю хрещеницею. Все це було гарним матеріалом для романтичних творів, і письменники активно його використовували. До образу

Мазепи у свій час зверталися Дж. Байрон, К. Рилєєв, О. Пушкін, К. Мирослав-Винников, Б. Лепкий та багато інших українських і європейських митців.

Фабула п'єси Карпенка-Карого «Мазепа» багато в чому співпадає з сюжетом пушкінської «Полтави». Дійові особи в обох творах теж практично одні і ті ж (у Карпенка-Карого більш деталізовані). І не дивно, оскільки фігурують у них здебільшого історичні постаті. Проте акценти в драмі українського письменника розставлені дещо по-іншому.

Російський поет змальовує Мазепу виключно чорними барвами. Він не затрудняє себе пошуками серйозних мотивів, якими міг керуватися його герой, коли приймав рішення перейти на бік Карла XII. І це попри те, що в інших своїх історичних творах Пушкін завжди намагався максимально спиратися на документалістику. Згадаймо лише, з якою скрупульозністю він вивчав історію повстання під проводом Омеляна Пугачова під час роботи над «Капитанской дочкой». Зовсім інших поглядів додержується Пушкін, коли йдеться про долю не титульної російської нації, а народів, що з тих чи інших причин теж опинилися у складі Російської імперії. У подібних питаннях автор «К Чаадаєву», «Во голубине сибирских руд» та багатьох інших волелюбних творів незмінно був прибічником імперської політики царського уряду, тобто, по суті, виступав за одно з душителами так любої йому свободи. Доброю ілюстрацією до цього є поезія «Клеветникам России», в якій поет з максимальною відвертістю захищає від обуреної європейської преси «національну політику» Миколи I, націлену на придушення польського повстання 1830 – 1831 рр.

Як ніхто інший, імперську сутність Пушкіна зрозумів Тарас Шевченко. *«Сидячи в гостях у Шевченка, – зазначає сучасник Кобзаря художник Мікешин, – я довідався з мови його, що він не любить нашого поета Пушкіна і не тому, що він вважав його поганим поетом, а просто тому, що він автор поеми “Полтава”: Шевченко дивився на Кочубея не інакше, як на донощика, а Пушкін бачив у ньому вірного сподвижника Петра...»* [Гончар 2008 : 316].

Убивчу характеристику автору «Полтави» дав у своїх «Щоденниках» Олесь Гончар, який назвав його *«царським холопом, лакеєм»*, що *«свідомо оббрехав Мазепу»*. Хоча *«передова Росія й тоді побачила цю фальш, помітила поразку співця “единой, неделимой”*. *“Полтаву” назвали тією битвою, яку Пушкін програв. Навіть друзі казали йому в вічі, що він проміняв ідеали свободи на царське “благоволение”»* [Гончар 2008 : 410].

У зв'язку з цим не можна не згадати іншого російського поета (до речі, доброго знайомого Пушкіна), що жив у ту ж саму епоху і для якого гідність шляхетної людини й ідеали свободи не були однією лише творчою забавою. Йдеться, звичайно ж, про Кіндрата Рилєєва, який свої переконання разом з друзями-декабристами відстоював зі зброєю в руках на Сенатській площі, а коли декабристський рух закінчився поразкою, з гордо піднятою головою зійшов на царський ешафот.

Цілком закономірно, що пушкінська «Полтава» розглядалася і сучасниками, і наступними поколіннями як своєрідна відповідь на поему Рилєєва «Войнаровский» (1823-1824), у якій Мазепа зображується позитивним персонажем, людиною, що прагне відновити Українську державність. Виклик українського гетьмана Петру I бачиться поету-декабристу як боротьба *«свободы с самовластьем»* [Рылеев 1977 : 204].

Ореолом романтичності і свободолюбства овіяний так само й образ головного героя поеми – сподвижника і небожа Мазепи Андрія Войнаровського. Для останнього, як і для автора твору, ідеали свободи, честі, служіння Вітчизні є пріоритетними. Відстоюючи свої ідеали, він готовий був пожертвувати і власним життям, і вбити будь-кого, хто на них посягне. Хоч самого гетьмана. *«Его сразил бы первым я, Когда б он стал врагом свободы»* [Рылеев 1977 : 210], – говорить Войнаровський.

О. Пушкін, зауважує Олесь Гончар, *«свідомо хотів принизити чесного Рилєєва з його благородним “Войнаровським”*. І далі з сумом додає: *«Трагічна постать. Адже він усе розумів – розумів, що не Мазепа, а сам він, друг декабристів, зраджує Україну. Де поділась волелюбна молодість!»*

[Гончар 2008 : 410]. О. Пушкін, на відміну від своїх друзів-декабристів, дивиться на події в Україні початку XVIII ст. крізь призму імперських амбіцій тодішнього самодержця Петра І. А тому про його незаангажованість при зображенні Мазепи не варто навіть говорити. Для автора «Полтави» український гетьман заурядна, злопам'ятна людина, справжнісінький юда, що керується не інтересами свого народу, а виключно жагою помсти за особисту образу. Про істинні мотиви, що лежать в основі його дій, він сам же й розповідає своєму сподвижнику генеральному писарю Пилипу Орлику:

*Давно горю
Стесненной злобой. Под Азовом
Однажды я с царем суровым
Во ставке ночью пировал:
Полны вином кипели чаши,
Кипели с ними речи наши,
Я слово смелое сказал.
Смутились гости молодые...
Царь вспыхнул, чашу уронил
И за усы мои седые
Меня с угрозой ухватил.
Тогда смирясь в бессильном гневе,
Отмститъ себе я клятву дал;
Носил ее – как мать во чреве
Младенца носит. Срок настал [Пушкин 1978 : 564].*

Як тут не згадати про лист Олександра Меншикова до Петра І, в якому царський фаворит, довідавшись про перехід Мазепи на бік шведів, зауважив: «Понеже когда он сее учинил, то не для одной своей особы, но и всей ради Украины» [ПБІПВ 1956 : 864-865]. На цьому тлі вже й зовсім не покажеться дивним, що «багато безсторонніх чужинецьких сучасників не то, що не осудили, а й висловились про нього як про великого державного мужа та українського патріота» [Мацьків 1995]. Все це є свідченням того, що у пушкінського Мазепи мало чого спільного з відповідною історичною постаттю.

Дещо інші підходи при зображенні Мазепи в українського драматурга. Карпенко-Карий намагається змалювати опального гетьмана з максимальною об'єктивністю (принаймні з його точки зору), а вірніше таким, яким він йому бачився наприкінці ХІХ ст. – після майже двохсотлітньої церковної анафеми й офіційної російської пропаганди, скерованої на дискредитацію «відступника». Не можна скидати з рахунків і те, що навіть у зрілому віці письменник навряд чи до кінця вивільнився з полону авторитету автора «Полтави», волелюбною поезією якого він, як і більшість тодішньої української прогресивної молоді, захоплювався в юні роки. Саме тому Карпенко-Карий, можливо, сам того до кінця не усвідомлюючи, створює, по суті, два до певної міри антагоністичні образи свого центрального героя – образ Мазепи-людини і образ Мазепи-політика, очільника держави. Якщо першого він безкомпромісно засуджує за його «негідні» вчинки, то про другого це навряд чи можна сказати так однозначно.

Ідучи за Пушкіним, першу картину своєї драми (всього шість) автор називає «Лукавий гетьман», натякаючи, очевидно, на неприпустимість його любовних стосунків зі своєю хрещеницею, оскільки за християнськими постулатами це є великим гріхом. Але те, чого не можна простим смертним, можуть дозволити собі можновладці. Це ніби само собою розуміється. *«Гетьманові можна...»* [НІТ 2012 : 432], – переконана, зокрема, Оксана – одна із прислужниць у маєтку Кочубея. Не бачить перешкод на шляху до свого одруження і сам гетьман, оскільки впевнений, що владики не посміє йому відмовити – *«благословить»* (*«звичаї не закони»*) [НІТ 2012 : 440]. Таких самовпевнених господарів життя митець раніше вже зображував у своїх п'єсах. Серед них, наприклад, волосний старшина Михайло Михайлович («Бурлака») і глитай Василь Цокуль («Наймичка»), які любовні стосунки з пасіями намагаються вирішувати з позиції свого високого становища. Дещо інша ситуація у драмі «Мазепа». Попри відвертий мезальянс і порушення християнських канонів, тут головний персонаж користується взаємністю у своїй обраниці. Спротив всевладний гетьман зустрічає там, звідки, ймовірно, не

очікував – від Маріїних батьків. Це призводить до низки подальших фатальних подій, які кардинально змінюють і життя самого Мазепи, і долю України.

І все ж, намагаючись бути максимально об'єктивним, не забуває драматург акцентувати і на позитивних рисах свого героя, які притаманні Мазепі-політику. Мається на увазі його піклування про освіту, а надто прагнення відновити незалежну Українську державу. *«Знаєш, куме, – говорить Мазепа, звертаючись до Кочубея, – у нас щось мало вчених, дуже мало, а треба б, щоб старишина своїх синів учила в Києві»* [НІТ 2012 : 436]. Щоправда, на всякий випадок спритний гетьман тут же поспішає засвідчити свою лояльність перед сюзереном, додавши: *«Я вчусь од нашого царя Петра. Ви знаєте, як він учених любить?!»* [НІТ 2012 : 436], хоча водночас за спиною останнього домовляється зі шведським і польським королями про умови розриву державних пут з Московією. Утім, ця візантійщина навряд чи серйозно підриває авторитет очільника України. Такі речі були звичайною справою у тогочасній європейській політиці. Тим більше, що спрямовані вони були на досягнення святої мети – визволення Вітчизни. Те ж саме можна сказати і про Мазепині інтриги, націлені на знешкодження царєвого прибічника полковника Семена Палія (це йому, щоправда, згодом коштувало втрати прихильності значної частини народних мас).

Усі ці не зовсім праведні вчинки (і відносини з хрещеницею, і страта її батька Василя Кочубея разом з Іскрою, і багато чого іншого подібного) поступово створюють критичну масу негативізму, що, зрештою, й обумовлює поразку гетьмана у протиборстві з російським царем: *«святую справу можна робити тільки бездоганно чистими руками й з чистою – до святості – душею, злом не можна досягти добра»* [Мороз 2006 : 668].

Головне, чим відрізняється центральний герой драми Карпенка-Карого від пушкінського Мазепи, – це те, що на розрив з Петром I він пішов не через особисті мотиви, а заради визволення Вітчизни. У цьому він зізнається своїй коханій Марії: *«Задумав я освободить Україну. Султан турецький, кримський хан і шведи з Карлом Королем поможуть нам <...> Тепер настав жаданий час,*

і треба сміло поборотись» [НІТ 2012 : 450]. Не втрачає надії на здійснення своєї великої місії Мазепа навіть тоді, коли його союзники шведи зазнають нищівної поразки під Полтавою. *«З безчестям ми тікаєм і з славою повернемося сюди!»* [НІТ 2012 : 468] – говорить він у фіналі своєму сподвижнику Пилипу Орлику.

Цей героїчний вчинок персонажа Карпенка-Карого є, поза сумнівом, його найбільшою заслугою перед українським народом. Він затьмарює всі негативні епізоди в його житті, максимально наближує до реального, історичного Івана Мазепи.

Досить суперечлива у драмі Карпенка-Карого й постать іншого провідного героя – Василя Кочубея. На перший погляд, це добропорядна людина, що сумлінно виконує свої службові обов'язки. Авторитет генерального судді незаперечний і серед значної частини козацької старшини, і в середовищі простого люду (згадаймо з яким пієтетом відзивається про нього сторож). Все це підсилюється його образом страждальця (і сама страта, а особливо катування напередодні смертної кари). Але разом із тим з усього виходить, що, будучи в курсі таємних справ Мазепи, написати донос на нього Кочубей зважується не відразу, а лише після того, як дізнається про те, що той таємно вивіз його доньку до свого палацу в Батурині. А якщо точніше, цей задум у нього виникає під час обговорення зі своїми спільниками Іскрою і Незбієнком плану помсти підступному гетьманові. Закоханий у Марію Василь Незбієнко пропонує, зокрема, пробратися в батуринський палац і вбити Мазепу або збунтувати проти нього Полтавщину і Запоріжжя. Однак Іскра відхиляє обидва проєкти як нереалістичні. У розмову вступає Кочубей. *«У голові моїй, – говорить він, – в одну хвилину родиться тьма замірів... Прудкі, як блискавка, страшні, як грім небесний. Вони мені пораду шепчуть і бурю в серці підняли таку могутню, що все вона зламати готова без жалю...»*. І раптом рішення знаходиться. *«Слухайте сюди, панове, – провадить далі генеральний суддя, – Гетьман задумав зрадити Цареві і все уже готово в нього: він передасться Карлу Королю, коли війна*

почнеться, я маю певні докази цього і зараз же Великому Цареві я напишу усе» [НІТ 2012 : 446-447].

Отже, на відміну від «зрадника» Мазепи, Кочубей Карпенка-Карого у своїх діях керується не вищими державницькими інтересами (тут навіть не так важливо – українськими чи російськими), а примітивним почуттям особистої помсти. Своїм начебто добропорядним вчинком (продиктованим знову ж таки корисним інтересом) він творить зло – допомагає Петру I й надалі залишати Україну у васальній залежності від Росії.

У створенні художнього конфлікту Карпенко-Карий у цілому теж іде за Пушкіним, однак акценти розставляє, як уже йшлося, по-іншому, додає до своєї п'єси подробиці (здебільшого діалоги), характерні для цього роду літератури. Іншими словами, фабулу пушкінської поеми «Полтава» український драматург значною мірою наповнив новим змістом, створивши у такий спосіб, по суті, новий оригінальний твір.

Не все так однозначно було і в реальному житті. Насправді Мотря Кочубей (це її справжнє ім'я) сама втекла з батьківського дому до закоханого в неї Мазепи. Проте останній поступив по-лицарськи. Усвідомлюючи, що цим своїм вчинком дівчина дасть привід недоброзичливцям звинуватити його у розбещенні похресниці, а відтак назавжди закрити дорогу до шлюбу з нею, він з почесним ескортом відправив кохану додому. Після цього стосунки у гетьмана з Кочубеєм начебто відновилися, принаймні зовні. *«Але злість на нього не полишала батьків. Сам Кочубей був слабкою і нерішучою людиною. Зате його дружина, енергійна й пихата жінка, постійно підбурювала свого чоловіка проти Мазепи. Врешиті-решит, довідавшись про таємні переговори із Станіславом і Карлом XII, Кочубей вирішив повалити гетьмана»* [Крупницький 2003 : 144-145].

Драма І. Карпенка-Карого «Мазепа», попри свою сюжетну спорідненість з пушкінською поемою «Полтава», і за своєю ідейною спрямованістю, і за високими художніми якостями є, поза сумнівом, оригінальним твором, який наприкінці XIX – початку XX ст., окрім своєї основної естетичної функції,

знайомив українців з однією із найяскравіших сторінок вітчизняної історії, сприяючи у такий спосіб пробудженню їхньої національної самосвідомості. На тлі тотальної русифікації українського суспільного життя, в умовах відсутності українських навчальних закладів та україномовних видань, все це мало неперехідне значення для подальшої долі уярмленого народу. Багато в чому актуальною залишається п'єса і в наші дні.

БІБЛІОГРАФІЯ

Гончар 2008 – Гончар О. Т. Щоденники: У 3-х т. : Т.3 (1984 – 1995). – 2-ге вид. випр. і доп. – К. : Веселка, 2008. – 646 с.

Крупницький 2003 – Крупницький Б. Д. Гетьман Мазепа та його доба / Б. Д. Крупницький. – К. : Україна, 2003. – 240 с. – С.144 –145.

Мацьків 1995 – Мацьків Теодор. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687 – 1709/ Теодор Мацьків // Режим доступу: <http://litopys.org.ua/coss4/mazk.htm>

Мороз 2006 – Мороз Л. З. Іван Тобілевич (І.Карпенко-Карий) /Лариса Захарівна Мороз // Історія української літератури ХІХ століття: У 2 кн. Кн. 2 : Підручник ; за ред. акад. М. Г. Жулинського. – Київ : Либідь, 2006. – 712 с.

НІТ 2012 – Невідомий Іван Тобілевич (Карпенко-Карий): листи, п'єси // Упорядкування і вступна стаття С. Бронза. – Вид. 2-ге, перероб. та доп. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012. – 576 с.

ПБІПВ 1956 – Письма и бумаги Императора Петра Великого. – Ст. Петербург – Москва, 1887 – 1956. – Т. VIII. – Ч. 2. – С. 864-865.

Пушкин 1978 – Пушкин А. С. Избранные сочинения в двух томах / А. С. Пушкин. – М. : Художественная литература, 1978. – Т. 1. – 752 с.

Рылеев 1977 – Рылеев К. Ф. Избранное / Кондратий Федорович Рылеев. – М. : Сов. Россия, 1977. – 272 с.

Хропко 1978 – Хропко П. П. Розвиток українського театру і драматургії в 70-90 роках ХІХ століття / П. П. Хропко // Українська мова і література в школі. – 1978. – № 10. – С. 52-60.